

GÁSPÁR TAMÁS

KOZMA FERENC ÖRÖKSÉGE

A magyar gazdaság és társadalom felzárkózása, stratégiai mozgásterének kutatása ma talán aktuálisabb, mint az elmúlt évtizedekben. A világgazdaság globális szerveződésének felgyorsulása önmagában követeli a stratégiai szemlélet mind erőteljesebb térnyerését, amit felerősít a hazai rendszerváltás és az európai uniós intézményi illeszkedés egy szakaszának lezárulása. Olyan időszak elé nézünk a következő években, amikor a hosszabb távon meghatározó fejlődési utak eddig nyitottabb alternatívái fokozatosan szűkülnek, és lassanként megszilárdulnak azok az emberi-technológiai-intézményi feltételek, amelyek a közép- és hosszú távon befutható pályát jellemzik. Mind a fenntarthatóság, mind pedig a felzárkózás szempontjából ezért kritikus a jelenlegi időszak.

A nemzetközi illeszkedés stratégiai szemléletét képviselte hosszú évtizedeken át Kozma Ferenc. Tapasztalataira, elemzéseire, javaslataira nagy szükség volna a jelenlegi helyzetben. Ez is azt indokolja, hogy életművét feldolgozzuk, problémalátásának, elemzéseinek és következtetéseinek logikáját, hasznosítható elemeit és korlátait megértsük, valamint a tapasztalatokat az aktuális helyzet szerint hasznosítsuk.

Kozma Ferenc professzor hatalmas életművet hagyott ránk. Mennyiségileg is: 18 könyv, 25 tankönyv-jegyzet-tanulmány, 86 könyvrészlet, 239 szakcikk és többszáz, olykor monografikus terjedelmű tanulmány. Minőségben is: a gyakorlati külgazdasági stratégia és világgazdasági elemzések akkora tapasztalatát, és ennek olyan áttekintő elméleti rendszerezését hagyta örökül, amely kitűnő figyelmet érdemel a társadalomtudományban.

Ennek rendszerezése, áttekintése komoly tanulságokkal szolgál a következő generációk közgazdászainak. Jelen tanulmány mindennek a következtetéseit foglalja elsősorban össze. Ehhez azonban röviden tekintsük át Kozma Ferenc életpályáját!

AZ ÉLETPÁLYA ÍVE ÉS ÁLLOMÁSAI

Kozma Ferenc munkásságát elsősorban világgazdasági érdeklődése, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok formálódásának törvényszerűségei hatják át. Saját bevallása szerint egyetemistaként főként a világ és a társadalmak mozgásainak rendszerszerű összefüggésben való látásmódját tanulta meg, amely végig alapvető szemléleti módszere maradt. Az ötvenes években gazdaságelméletet tanított a Műegyetemen, illetve a Kertészeti Egyetemen (1953–1962)¹, és mindkét műhely nagyon sok tekintetben

Kozma Ferenc (1931–2005) emlékére kötet jelent meg, amelynek szerkesztője Gáspár Tamás. A könyv a professzor műveinek bibliográfiája mellett méltató, elemző írásokat is tartalmaz. Ezek közül emeltük ki Gáspár Tamás tanulmányának egy részletét.

¹ Közben rövid időt töltött 1956–57-ben az Oktatási Minisztériumban, főelőadóként.

gazdagította azt a módot, ahogy a jelenségek vizsgálatához nyúlt. Előbbi többek között abban, hogy az elméleti összefüggéseket konkrét anyagi-műszaki körülmények közé tudta illeszteni, illetve abban, hogy gondolatait a hallgatóságával való interaktív kapcsolatban fejtsse ki: ne elméleti tételeket, hanem az arról való gondolkodást erősítse. Kutatói és tanári pályájának végén nem véletlenül választotta Montaigne-től mottóját: „Nem tanítok, csak úgy elmondom.”²

A Kertészeti Egyetem Kozma Ferenc műszaki-gazdasági világához az élő rendszerek sajátosságait adta, ahol a gazdasági jelenségek természettörvény-szerű összefüggéseit illetve az ember természethez való aktív viszonyát is meglátta. Későbbi könyveiben gyakoriakká váltak a biológiai, etológiai hasonlatok vagy gondolatmenetek.

A korai évek utolsó szakasza a Közgazdaságtudományi Intézetben (1962–67) a magyar gazdaság mélyrétegeinek ismeretével, statisztikai gyakorlatával egészült ki. Egy kutatócsoport tagjaként a KGST országok belső struktúrájának és ezek nemzetközi összekapcsolódásának vizsgálatában vett részt. A hatalmas és eredeti munka rendkívüli nemzetközi érdeklődést váltott ki – már ahová híre eljuthatott –, sorsa azonban az agyonhallgatás lett³. Bogomolov moszkvai kutatóintézetében aztán lehetősége nyílt arra, hogy addigi elméleti-módszertani és empirikus ismereteit összegezze (1967–68). Ennek eredménye lett *A „két Európa” gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés*⁴ című akadémiai doktori disszertáció és könyv. A könyv lényegében avval foglalkozik, hogy miként lehetne a szocialista országok fejlődését a fejlett országok műszaki alapjaira, mint a felzárkózás egyik kulcstényezőjére építeni, és ehhez milyen nemzetközi együttműködésük szükséges.

Ezzel a könyvvel nyílik Kozma Ferenc pályájának zenitje a Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságán (1968–84), illetve a Politikai Főiskola Világgazdaságtan tanszékén (1984–89), ahol érdeklődése a világgazdaságban mozgó magyar gazdaság felé fordult. Óriási gyakorlati tapasztalatot szerzett itt mind a hazai gazdaság működésére, emberi-anyagi tényezőinek állapotára és összekapcsolódására vonatkozóan, mind pedig a stratégiai fejlesztés elméleti-módszertani lehetőségeit és államigazgatási gyakorlatát illetően. Ennek a korszaknak a fő eredményeit foglalják össze a *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*⁵, a *Mire képes a magyar népgazdaság? (A gazdaságfejlesztés stratégiai szemlélete.)*⁶ és *A nyitott szerkezetű gazdaság*⁷ című könyvek.

Ebben a korszakban, a jóléti államok kritikájának általános megerősödésével Kozma Ferenc is részletesebben kitért a konkrét közgazdasági kérdések társadalmi

2 Külgazdasági stratégia. Budapest, Aula, 1996. Második, bővített kiadás, 2001

3 Kovásznai Gyula–Kozma Ferenc–Makaruk Ludvik–Tálas Barna–Zsukova Irina–Lantos Imre–Miklós Ágnes: Vlijányije otraszlevoj efektyivnosztyi proizvodstva na razgelyenyije truda mezdsu sztranami SzEV. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1965. március, 220 p. Kézirat

4 A "két Európa" gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. (Egy elvi koncepció vázlata). Budapest, Kossuth és KJK, 1970. 350 p.

5 Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1976, 317 p. Nívódíj.

6 Budapest, Kossuth Kiadó. 1978, 388 p.

7 Budapest, Kossuth Kiadó. 1980, 345 p.

vonatkozásaira. A *Jólét szocialista módon. (A szocialista életmód kérdéséhez.)*⁸ címmel megjelent könyve a hetvenes években józanul veti össze és értékeli a fejlettség nyugati és keleti felfogását és gyakorlatát. Ezzel együtt közvetlenül előtérbe került a dolgozó ember, mint a stratégiai fejlesztés legfőbb szempontja: *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben*⁹.

A neoliberais kritika korai megjelenésére, valamint a rendszerváltást megelőző útkeresésre nagyon élesen és a gazdaságelmélet nagyon árnyalt és mély magyarázatával reagált Kozma professzor. *Az Egyén, vállalat, állam. (Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez.)*¹⁰ című könyv a mind mikro-, mind makroszinten (!) értelmezett vállalkozás-szellem és a társadalmi gondoskodás viszonyát elemzi. A *Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választásútján*¹¹ pedig rendszerbe foglalja a magyar gazdaság valóságos adottságait, ezek rendszerét, magatartásmintáit, lehetőségeit és igényt mutat a (rendszer)váltás stratégiai megközelítése felé.

A kilencvenes évektől a Közgazdaságtudományi Egyetem tanáraként, majd professor emeritusaként kezdte összefoglalni élettapasztalatait. A világméretű korszak- és a hazai rendszerváltás kapcsán két problémát látott lényegesnek: a stratégiai megközelítés nélkülözhetetlenségét, valamint a szakmai felelősséget az új kis- és kényszervállalkozói kör iránt. Ezek a gondolatok kerültek kifejtésre *A gazdaság stratégiai szemlélete*¹², illetve *A menedzser közgazdasági szemlélete*¹³ címet kapott könyvekben.

Az életmű elméleti-módszertani szintézise Kozma Ferenc életének három utolsó kötete. A *Külgazdasági stratégia*¹⁴ egy ország világgazdasági illeszkedésének közgazdaságelméleti és módszertani alapjait adja, valamint nemzetközi és hazai történeti példákkal mutatja meg útjait.

*A félperiféria. Külgazdaság-stratégiai kiindulópont Magyarország számára az ezredvégen*¹⁵ című könyv a külgazdasági illeszkedésnek a világgazdaság hierarchikus felépítéséből adódó szempontjait vizsgálja. A *Magyar illeszkedés a nemzetközi gazdaságba. (Stratégia vázlat az integráció küszöbén.)*¹⁶ pedig a konkrét magyar adottságok és azok nemzetközi viszonyainak elemzése.

Az életpálya rövid áttekintése azonban csak a mérföldköveket és a pálya ívét rajzolja ki: az adott kor konkrét körülményei között hogyan változott Kozma Ferenc megközelítése, hogyan gazdagodott elemzéseinek, következtetéseinek metodikája. A jövőre vonatkozó következtetések azonban a teljes életmű, könyvek, cikkek, interjúk áttanulmányozásából származnak.

8 Budapest, Kossuth Kiadó. 1976, 132 p., 2., bőv. kiad. Budapest, Kossuth Kiadó. 1979, 156 p

9 Budapest, Kossuth Kiadó. 1981, 349 p. Nívódíj, SZOT-díj.

10 Budapest, Kossuth Kiadó. 1984, 324 p.

11 Budapest, Kossuth Kiadó. 1987, 326. p.

12 Budapest, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 1991, 95 p. (GT Füzetek.)

13 Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1992, 312 p. Ennek átdolgozott, bővített kiadása A körültekintő vállalkozás. A menedzser közgazdasági szemlélete. Budapest, Aula. 1997, 255 p.

14 Budapest, Aula. 1996, 565 p. 2., bőv. kiad. Budapest, Aula. 2001, 605 p.

15 Budapest, Aula. 1998, 334 p. Nívódíj.

16 Budapest, Aula. 2003, 349 p.

NÉHÁNY ÖSSZEGZŐ TANULSÁG

Mindenekelőtt figyelemre méltó a professzor úr alapvető *problémaérzékenysége*. Könyveinek, szakmai publikációinak középpontjában olyan kérdések állnak, amelyek a maguk korában vagy nem voltak köztudottak; vagy, ha ismertek voltak, nem feltétlenül kaptak megfelelő figyelmet; vagy, ha korábban megfelelő figyelmet kaptak is, Kozma professzor olyan olvasatban, megvilágításban tárgyalta őket, amely rendkívüli mértékben nyújthatott segítséget a kérdések tisztázásához. Ez a fajta „extraszensz” tulajdonság, jövőérzékenység nagyon ritka a társadalomtudományban; ugyanakkor a kialakuló folyamatok megragadása csíraállapotukban mindenféle gazdaságpolitika legnagyobb ereje lehet. A gazdasági stratégiáról szóló első könyvének gondolatait például ezekkel a szavakkal szőtte tovább: „Azóta a rendszerexport megvalósításának kérdéseiről megfelelő állami szervek döntéseket hoztak, a munka előrehaladott stádiumba érkezett. A rendszerek exportjával ezért az alábbi gondolatmenetben részletesen nem kívánok foglalkozni.”¹⁷

Kozma Ferenc elméleti munkássága ezért mindig a *konkrét hely és idő közgazdaságtana*. Nem vonatkoztatható el az őt makacsul gyötrő feladattól, így annak szemléletétől sem: a közgazdasági kérdések alá vannak rendelve annak a problémának, hogy miként lehetséges a kitörés, történelmi felemelkedés a kétpólusú politikai-gazdasági szerkezetben; illetve a kilencvenes évektől úgy módosul a megközelítés, hogy miként lehetséges fennmaradni roncsolódás nélkül a világméretű rendszerváltás sodró-felbomló közegében. Ezzel a hozzáállással Kozma professzor munkásságában az elméleti szakember felkészültsége és a gyakorlati szakember pragmatizmusa, tenni akarása harmonikusan ötvöződik: könyveinek minden közgazdaság-elméleti kérdése azonnal gyakorlati problémaként mutatkozik meg, és viszont: minden gyakorlati probléma mögött megmutatja annak bonyolult elméleti szövedekét.

Elemzéseinek sokoldalúsága és mélysége csak részben származott Kozma tanár úr közgazdaság-elméleti felkészültségéből és gyakorlat-orientációjából. Problémaérzékenysége és látásmódjának egyedisége nagyon nagy részben köszönhető *széles körű és igen alapos történelmi, földrajzi, biológiai stb. műveltségének*. Mind a természeti, mind a társadalmi környezet mozgását, mechanizmusait és törvényeit sokoldalúan ismerte, és átítatta szűkebb kutatási-érdeklődési területét mindazokkal a szakmai tapasztalataival, amelyek a különböző munkahelyein illetve magyarországi és nemzetközi tanulmányútjain beleivódtak. Életútja során *egymásba ötvöződtek szakmai tapasztalatának különböző oldalai*: a társadalom rendszerszerű, komplex felfogása, a műszaki világ fegyelmezettsége és közvetlen gyakorlati kötődése, az élő, biológiai rendszerek kölcsönhatásai, evolúciós mechanizmusai, a makrostatisztikában megbújó tömegjelenségek konkrétsága és az olvasásukhoz szükséges „nagyvonalúság”, az agrárium, az ipar és a többi ágazat sajátos jellege, az államigazgatás gondolkodásmódja és cselekvési terei, a jövőkutatással való együttműködés, valamint a nyugati és keleti világ felé tett látogatások, a nemzetközi vendégprofesszori meghívások tapasztalatai. Mindezek következtében Kozma professzor elemzései nemcsak alapo-

¹⁷ Mire képes a magyar népgazdaság? i.m. 11. p.

sak, hanem életközeli is, valóságosak, a jelennek szólnak. Másfelől kialakult benne a stratégiához szükséges nagyságrend-módszertan és a függvényszerű, típusokban és fokozatokban való gondolkodás, amely sohasem önmagáért való, üres modellezés volt, mert mindig a valósággal összevetés kontrollja alatt maradt.

Művei tartalmának *irányultsága*, mondanivalója ezért *nem mutat nagy különégeket*, bár azok életrehívó környezete sokban változott a háború után formálódó európai integrációtól az enyhülés adta nyugodtabb külgazdasági közegen át a globalizmus árhullámaival bezárólag. Jellemző, hogy későbbi műveinek alapgondolatai csíra formában állandóan felbukkantak az előző könyvekben; ezek a problémák tovább formálódtak, új meg új megvilágítást kaptak az aktuális világgazdasági élmények szerint. Kozma professzor életművének *nem témái, hanem „Leitmotiv”-jai vannak*. Ahogy Wagner Gesamtkunstwerk-célzatú operáiban a főhősöket és az általuk képviselt erőket jellegzetes dallamminták képviselik, Kozma tanár úr könyveiben is jól felismerhető névjegy-gondolatok bukkannak fel újra és újra. Az integráció, a külgazdaság, a stratégia, az életmód, a latens fejlettség, a kultúra, a technika adaptáció stb. mind-mind ilyen „Leitmotiv”-ok.

Érdekesen ötvöződik az állandó aktualitás-érzékenység és a motívum-folyamatoság. Kozma Ferenc ugyanis mindig „napi” témákról ír – munkái mégsem hasonlítanak azokhoz a publikációkhoz, amelyek az aktuális divattéma mások által százszor megrágott és szétszórt morzsáit csipegetik, akár az új nemzetközi gazdasági rendről van szó, akár az integrációról vagy a globalizációról. Az ő művei *organikus fejlődést* mutatnak: divattémák helyett mindig alapproblémák aktuális megjelenéseit dolgozza ki, amelyek az előző könyvek, cikkek tanulságaiból, következtetéseiből bomlanak ki, egymásba fonódnak és örvénylenek tovább.

Kozma professzor személyiségének alapmotívuma az *intuitív, tág téridőben való látásmód*, amellyel legalább egy évtizeddel a kora előtt járt, és legalább ezer kilométerekkel tágabb környezetben rajzolódtak elé a magyarországi folyamatok. Ez az alapszemlélet szakmailag is megerősödött a *rendszereszerű* közelítésű egyetemi alapképzettséggel, majd a *gyakorlathoz* való közvetlen kötődéssel. Szemléleti fejlődésében két nagyobb ugrást tapinthatunk ki. Az egyik az ötvenes évek közepén történt, amikor a komplexen látó Kozma Ferenc „naív” korszaka szigorúan *realistává vált*. Megtalálta életcélját, és véleményét, következtetéseiben az intuíció igen *körütekintő óvatossággal végzett elemzésekkel* kombinálódott. A másik nagyobb ugrás a nyolcvanas évek első felére tehető, ahol az életút-program *szilárdná és következetessé* vált, és már összekapcsolódhatott nagymértékű *élettapasztalattal*. Innentől vált igazán meghatározóvá, szinte ösztönszerűvé a stratégiai látásmód úgy, hogy az nagyon alapos elővizsgálatokkal került alátámasztásra, és lényegében „meditációs gyakorlat” keretében öntött formát. A visszavonulással, a rendszerváltás viharaiiban a *stratégia és a csend* mint koncentráció, mint „gondolkodásmód” és mint figyelemfelhívás *végleg összefonódott*.

Ami a tartalmi vonatkozásokat illeti, úgy tűnik, hogy Kozma Ferenc munkásságának különböző szálai a *felzárkózás* több dimenziós, dialektikus kidolgozásában fonódnak össze. Minden közgazdaság-elméleti kérdésnek, gazdaságpolitikai javaslatnak

speciális prizmát ad a félperiféria-állapotot figyelembe vevő megközelítés, amely ilyen módon, komplexitásában kiemelkedő és szinte egyedülálló teljesítmény nemzetközi mércével is. Az integrációk működésének elemezésében és a külgazdaság stratégiai megközelítésében is központi szerepet kap a vertikális hierarchia szerinti, a domináns pozíció erőtereiben elhelyezett vizsgálat. A felzárkózás dinamikus elmélete-gyakorlata magához vonzza a fejlett országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok elemzését csakúgy, mint a latens fejlettség kérdését.

Maga a téma is fokozatosan fejlődik az életműben. A Montánunió elemzésétől a kelet-nyugati kapcsolatokon át a külgazdaságimechanizmus-vizsgálatokon keresztül a félperiféria önálló modellezéséig saját gondolati szálon jut el Kozma Ferenc a kiindulópont, az integráció hierarchikus és dinamikus felvázolásáig. A többsebességű integrációs rendszer gondolata a nyolcvanas évek második felében újszerű volt, és teljesen más nézőpontot illetve perspektívát nyújtott. A hagyományos integrációelmélet alapvetően a regionalizációból származó előnyöket tárgyalta, illetve odáig jutott el, hogy a résztvevők fejlettségi különbségének van egy, az összműködést még nem roncsoló mértéke.

A felzárkózást azonban nem úgy kell érteni, hogy az egy főre eső nemzeti jövedelem különbségének áthidalása a külgazdasági stratégia célfüggvénye. A felzárkózás Kozma Ferenc életpályáján társadalmi, minőségi kérdés, amelynek előmozdítását tudatosan fogalmazta meg és vállalta az ötvenes évek közepén. Minden világgazdasági és külgazdasági kérdés nála *alá van rendelve a szélesen vett életmód-vízió*nak. Egy olyan emberséges társadalomképnek, amely műszaki értelemben is fenntartható, és az embert magát hozza létre újra és újra fizikai egészségében, lelki-kulturális gazdagságában és együttélésre szocializálva. Minden külgazdasági stratégiai mérőszám, a jövedelemtől a mérleg- és hatékonyság-mutatókig mind aszerint nyerik el jelentőségüket és értelmüket, hogy milyen mértékben mutatják ennek a jövőképnek a megvalósulása felé tett elmozdulást. Ebben a megközelítésben Kozma professzornak a felzárkózást középpontba állító megközelítése két irányban is alapvető hozzájárulást jelentett a közgazdasági gondolatok fejlődéséhez.

Munkásságának az egyik kiemelkedő pillére *az emberi tényező stratégiai szerepe*. Nem pusztán erkölcsi okok miatt és főként nem feltételezett relatív olcsósága miatt (bérmunkaexport): Kozma Ferenc számításai szerint a nemzeti vagyon összetételében sem a természeti tényező, sem a tőke, sem pedig a fegyelmezett fizikai munka nem képviselnek sem abszolút értékben (tőke, végrehajtó munka), sem önmagukban (természeti tényező) akkora erőt, hogy a magyar gazdaság kitöréséhez szükséges energiát koncentrálnának. Szerencsés és kemény munkával elért történelmi adottság, hogy egy kisméretű, vagyonnal szerényen ellátott ország nagy intellektuális, hozzáadottérték-képzési potenciállal rendelkezzen. Hosszú távon meghatározó elem lesz minden stratégiának, hogy miként gazdálkodik ezzel a szellemi vagyonnal. „Minden jel arra mutat, hogy az egyetlen »adu« a kezünkben – a lakosság tehetsége és szorgalma. Mégpedig igen szerény felszereltségi és életminőség-színvonal mellett. Vagyis a legfőbb magyar kincs – a meglévő és kifejlészthető *látens fejlettség*... Marad tehát a *humántőke*: ebben is vannak roncsolódások: a munkanélküliségtől kezdve a degradációval járó pályamódosítások tömegein keresztül egészen az agyelszívásig. Valószínű, hogy humántőkénk abszolút értéke nem éri el a húsz év előtti: *részaránya* azonban nemzeti vagyonunkban ma valószínűleg érzékelhetően nagyobb,

mint 1980 tájékán volt és nem mentek még végbe visszafordíthatatlan sorvadási folyamatok a szakképzettségi, munkára foghatósági és szakmaszerkezeti összetételben sem. Ha vigyázunk erre a jelentős vagyonra – ez válhat értékes hozománnyá.... Nem látok más gazdaságstratégiai alternatívát Magyarország számára, mint egy élesen humántőke-értékmegőrzési (-mentési!) és fejlesztési prioritásokkal átítatottat.”¹⁸

Az emberi tényező megközelítésben is van fejlődés. Kozma professzor kiinduló tájékozódási pontja egy életmód-vízió, amely az emberek közösségének nyújt élhető világot és fenntartható jövőt. Bár teljességében már a korai művekben is megjelenik, mégis egy következő fázisnak tekinthető a kérdés másik oldalának kidolgozása: az életmódnak termelőerőkénti felfogása. Innen jut el a humán erőforrás stratégiai felfogásáig, annak latens állapotától a tudatos fejlesztéséig. Mindez lényegében a ma oly divatos innováció-vezérelte fejlődés és tudástársadalom komplex felfogása. Sőt, az emberi tényező központi szerepe Kozma Ferenc esetében nem csupán elmélet – hanem *tudatos életmód is*, a saját életvitelének alapelve – és ettől még hiteles is.

Az ember *belső fejlődése* mellett munkásságának másik fő pillére *az ember a világban* – amelynek kidolgozása szintén munkásságának egyik csúcsa. Az általános világgazdasági és külgazdasági megközelítéseket meghaladta azzal, hogy egybefűzte őket, és a Kelet-Nyugat, Észak-Dél dimenziók kölcsönhatásában a *nemzetközi erőter viszonyait* vizsgálta. A professzor úrnál az erőtérelemzés nemcsak kutatási téma, hanem *gondolkodási módszer* is. Eredeti, ahogy a belső feltételeket szorosán a külgazdasági feltételekhez köti, illetve, ahogy a külgazdasági feltételekben is a világgazdaságot látja. Nem egyszerűen külgazdaságtant kutatott és tanított, mert a stratégiai szemszöggel azt vizsgálta, hogy a világgazdasági erőviszonyok változása miként formálja újra azokat a hálókat, amelyeken a belső fejlődési lehetőségek ki vannak feszítve. Bár ő nem így nevezte, de valójában nemzetközi erőtereket kutatott, tanított. Sugallja: a külgazdasági ügyeket is világgazdasági szemmel kell nézni. Az utolsó műveinek trilógiája is a világgazdaság dialektikus viszonyai közé helyezi a nemzeti jövedelem növelésének külgazdasági mechanizmusait. Mindig a magyar felzárkózás a cél, de Kozma Ferenc sohasem kizárólagosan a magyar helyzetet elemzi, hanem a világ teljességének rendszerét – mégpedig a gazdasági mellett a *politikai* erőviszonyokat is –, amelyben országunk mozgása végbemegy. Érdeklődési köre a világgazdasággal foglalkozó tanszék könyvtárában formálódott; kandidátusi és nagydoktori disszertációját világgazdasági témákról írta; a Minisztertanácsnál végzett munkáját nem államigazgatási és hivatali minőségben, hanem a nemzetközi ügyeket figyelő tudósemberként végezte; a Politikai Főiskolára a Világgazdasági tanszék létrehozására szerződött, és életének utolsó napjaira megkapta azt, hogy a Corvinus (Közgazdaságtudományi) Egyetem Világgazdasági tanszékén dolgozhasson – ott, ahova az ötvenes évek támadásai miatt nem kerülhetett be közvetlenül diplomaszerezése után. Külgazdászként világgazdász volt – igaz, a világgazdaság kérdései sem önmagukban érdekelték, hanem mindig a kis, félperiférikus ország, pontosabban Magyarország szemszögéből.

Kozma Ferenc munkásságát – a fenti két pillér alapján – végül is három központi rendezőelv köré lehet csoportosítani: mégpedig az *integráció*, a *külgazdaság* és a *stratégia* köré, amelyek szélesebb értelmet kapnak a fenti tanulságok alapján. Az

18 Magyarország világgazdasági illeszkedésének stratégiája, i.m. 195., 199. és 227. pp.

*Integráció*¹⁹ magának a *humánus, fenntartható társadalomnak* az aktuális külgazdasági kifejezése. Kozma professzor, mint láttuk, a ma globalizációnak nevezett folyamat lényegi elemeit már nagyon korán rögzítette. Ezek között megírta a hálózatosság jelenségét, a nemzetközi munkamegosztás minden korábbinál bonyolultabb szerveződését, amelyből szükségszerűen következett az emberek-társadalmak kooperációjának és nagy távlatú szemléletének szükségességét. Figyelemre méltóak ebből a szempontból a Montánunióval kapcsolatos tapasztalatai és mindezek előrevetítése. Nevezetesen az, hogy a termelőerők követelte összefonódás az egyéni érdekeken eltorzul, és pillanatnyi kompromisszumokban oldódik fel. Az integráció a problémát csak felszínesen és ideiglenesen oldja meg – valójában a konjunktúra a „békés egymás mellett élés” létfeltétele. Ehhez viszont állandó növekedés kell, ami az erőforrások pazarló felélésébe torkollik. A globális viszonyoknak mint sokszorosán és összetetten összefonódott gazdaságoknak valóban létfeltételük volna a valóságos integráció, azonban a közöstől elkülönülő egyéni érdekeken alapuló globális konjunktúrát a világ már sem a környezetnek, sem az embernek a kirablása, sem ezek szeméttel való telítése miatt nem bírja el.

Az integráció tehát egyfelől az együttműködés és a stratégiai gondolkodás intézményi feltétele- és lehetőségeképpen jelent meg. Másfelől úgy tűnt, hogy ahhoz is megfelelő kereteket nyújt, hogy a világgazdaság polarizáltsága csökkenjen: a kisméretű, félperiférikus gazdaságok számára is az integrálódás teszi lehetővé az előnyös hálózati részvételt. Mára a fenti folyamatokkal kapcsolatos negatív tapasztalatok inkább a szerveződés eddigi elveinek-gyakorlatának a kritikáját kívánják, mintsem alátámasztanak azt a felvetést, hogy az integrálódás szükségtelen, amelyben nincs együttműködési-stratégiai tervezési lehetőség.

A *Külgazdaság* ebben az esetben azt fejezi ki, hogy *a humánus társadalom sohasem lehet arctalan az egyének és mikrokultúrák számára*. Kozma professzor életútján a világgazdaságtól a külgazdaság felé való orientálódás annak a felismerése, hogy a globálisan kifejezésre kívánckozó, fenntartható társadalmat minden kultúrkörnek és nemzetnek a maga életmódbeli és gazdasági sajátosságai szerint kell megvalósítania, illetve azok szerint kell ahhoz hozzájárulnia. Világgazdaság a szakmai társalgás tárgya, de külgazdasági nyelven beszélünk róla. Nem mond ennek ellent az, hogy az életút utolsó szakaszában ismét megerősödött a világgazdasági orientáció. Mint láttuk, a trilógia második és harmadik kötetében nagyobb hangsúlyt kap a magyar külgazdaság világgazdasági környezetének prognózisa, mozgási alternatívái. Ez az elmozdulás annak a felismerése, hogy a rendszerváltó világgazdaságban az emberiség szélsőséges körülmények közé sodorta jövőkilátásait: vagy sikerül a természeti és társadalmi életciklusok határainak figyelembevételével egy élhető jövő felé kormányoznia sorsát, vagy valószínűleg elpusztul (avagy embertelen körülmények között vegetál, ami ezzel lényegében egyenértékű). Ezért a magyar sajátosság megtartásának feltételévé vált egyfelől az emberséges világgazdaság-alternatíva kutatása, másfelől a közvetlen külgazdasági környezet jelenlegi, transzformációs mozgásainak különböző lehetőségekben való felvázolása.

19 A nagybetűvel kezdett és dőlt betűvel szedett fogalmak itt jelentsenek egy tág értelmezést, amely az ember kiteljesítését tekinti céljának.

A *Stratégia* szemlélete pedig nem más, mint a *Külgazdaságnak az Integrációhoz* való igazítása. Mind az *Integráció*, mind pedig a *Külgazdaság* nagy távlatokba nyúló felkészülést kíván meg, mert a hálózatosság tovagyűrűző hatásai és visszacsatolási mechanizmusai sokszorososan felerősítik a kis változtatások következményeit, ezáltal a gazdaságpolitika felelősségét. A gazdaság stratégiai szemlélete *az úton maradás gazdaságpolitikájának alapja*, amelynek irányát a humánus társadalom víziója határozza meg; pontosabban az, hogy a kívánatos jövő az aktuális jelenben milyen szerkezetben, életmódban, gazdaságpolitikában stb. érvényesíthető. Kozma professzor életművében a gazdaságpolitika nem önmagáért való, nem pénzügyi mérleg szerint ítélik meg, hanem az a közgazdász társadalom hozzájárulása az emberséges körülmények között való együttéléshez. Mint ilyen, stratégiai kezelést igényel: a gazdaság erőforrásainak optimális allokációját az *Integráció* konkrét formájához való *Külgazdasági* illeszkedésben.

Végeredményben Kozma Ferenc életművét *teljesnek tekinthetjük*. Nem azért, mintha minden témát kimerített volna, vagy minden kérdéshez egyforma mélységben tudott volna nyúlni. Elsősorban azért, mert sohasem készülődött valamiféle Nagy Műhöz, amely az ilyen szerzők esetében végül is sohasem készül el. Kozma professzor a kutatásaiban és írásaiban *mindig aktuálisan szólt*, problémafelvetései, akárcsak összegzései minden esetben a kívánatos jövő jelenbeli teendői szerint fogalmazódtak meg. Vagyis minden könyve, minden publikációja a megszületése pillanatában *az addigi élete teljességét* tartalmazta; ha nagyobb ívű mondanivalója volt, azzal sem várt, hogy majd, egyszer megírja. Saját életfilozófiája szerint: „amit ma megtehetsz, ne halaszd délutánra.” A teljesség sohasem a hiányzó részek integrálásának végeláthatatlan üzésében van, hanem a mindenkori pillanat teljes megélésében. Irigylésre méltó az, aki a napi munkájában és a mindennapi élete tevékenységében képes ezt megvalósítani.

Főként azért irigylésre méltó, mert Kozma Ferenc munkássága a klasszikus értelemben nem sikeres. Egyrészt azért, mert gondolkodásmódja képszerű volt: nem részleteiben látta és rögzítette környezetét eseményeit, hanem teljes, festményyszerű világot látott maga előtt, színekkel, a világ belső hanghatásaival és érzésvilágával. Tulajdonképpen részleteiben csak olyanra emlékezett, amely valahogyan a teljes rendszert is visszatükrözte. Így elemzései is szintetizálóak voltak és szintézisei is mindig elemzőek. A kutató-elemző környezet azonban legtöbbször vagy az egyiket vagy a másikat honorálja – nem szereti, ha a részletek feltárásakor kényszerítik az egybelátásra, ahogy azt sem, ha az általános vonások esetében minden alkalommal ráirányítja a figyelmet a konkrét esetek sokféleségére, amelyekben az általános karakterek tiszta formái sohasem lelhetők fel. Ez a gondolkodásmód eleve predestinált egy olyan pályát, amely nem látványos, és nem siker-orientált.

Másrészt ide vezetett az is, hogy gondolkodásának idősíkjára néhány generációval saját kora előtt járt. Aktuális, konkrét javaslatok is mindig olyan összefüggésrendszerben voltak érthetőek és érvényesíthetőek, amelyek kiforrott formájukban még nem is léteztek. Könyvei sem a múltból kinőtt jelent kristályosították ki: nem írt egy kiemelt témában nagy, összefoglaló művet. Az integrációelmélet, a humán erőforrás

elmélete, a nemzetközi gazdaságtan vagy a világgazdaságtan iskolateremtő, nagy nevei között nem szokták őt felsorolni. Ám mindezek együttesének, kölcsönhatásainak és teljességének művelője minden bizonnyal Kozma professzor volt. Valószínűleg nem fogják őt a fenti témák történelmi előzményeként sem idézni, főként azért nem, mert az egyes témáknak nem a dominánssá vált, ezért az érdeklődés középpontjába került fázisaiban szólalt meg első összegzőként, hanem 5–15 évvel korábban, amikor azok *még csírájukban voltak jelen*.

Továbbá, Kozma professzor az ötvenes évek viharában a maga számára megfogalmazta élet-feladatát: részvétel a magyar társadalom és gazdaság talpra állításában és belső megerősítésében abból a célból, hogy az ország soha többé ne lehessen világpolitikai játszmák közjátékainak médiuma. A humánus és fenntartható jövő ezért az ő fejében *nem ideál-modellként létezett*; ugyanakkor élettapasztalatai alapján a fennálló rendszer hibái *nem jelentették számára a háború előtti rendszer modern formában való restaurációját sem*. Az ő fenntarthatóság-felfogása a *realitásokból* táplálkozott, amelyek mögött szigorú érdekeket és korlátokat tapintott ki. A realitásérzékenység és a létező tények elfogadása nagymértékben tompították az alaptermészetéből amúgy is hiányzó erőszak- és konfliktuskeresést. A tanár úr *majdnem a végletekig kompromisszumkész* volt, többek között azért, mert képes volt higgadtan mások szempontjai és érdekei szerint is megítélni a dolgokat, és nem állt ezek útjába, amennyiben *alapvetően* nem ellenkeztek elhivatottságával.

Mindezek miatt Kozma Ferenc életműve nem divatos témák miatt tündöklő publikáció-sorozat. Sokkal inkább az aktuális közhangulattal legtöbb esetben szemben álló, mélyelemzéseken alapuló, aggódó előrejelzések, valamint hosszú távra szóló, de aktuális javaslatok igényes és felelősségteljes sora. Még pályája zenitjén, kormánytanácsosként sem volt Kozma Ferenc igazán támogatott. Elméleti cikkeivel a hetvenes-nyolcvanas években egyfelől keményen bírálta a kormányzati gazdaságpolitikát, aminek alaposágával ugyan tiszteletet kivívott magának, népszerűséget azonban soha. Másfelől szigorúan elítélte a végtelenül bonyolulttá vált társadalmi-gazdasági világalakulatnak a liberális reformközgazdászok egy része felől érkező, leegyszerűsítő elemzéseit és javaslatait. Harmadrészt konfliktuskerülő magatartásából következően nem volt úttörője vagy zászlóvivője a maga reformközpontú gondolatainak sem. Ami gyakorlati javaslatait illeti, gondolkodásmódjából és elkötelezettségéből adódóan ezek sohasem a széljárás szerinti kabinet-érdekeket és a párton belüli frakciók küzdelmeit szolgálták – ezért alapvetően meddők maradtak, legtöbbször félresöpörte őket a pillanatnyi politikai érdek.

A nyolcvanas évek közepétől, Kozma tanár úr elmondása szerint, a kormányzati gazdaságpolitika részben ráerősített a válság-folyamatokra, és átmentésre készülődött – amihez asszisztálni nem volt hajlandó, viszont erről az oldalról stratégiai, értékmentő javaslatok miatt majdhogynem bolondnak nézték. A korszakváltás rövid távú problémáit előtérbe helyező liberális közgazdászok pedig az ellenkező véglet szerint ortodoxnak, szinte sztálinistának bélyegezték, tovább erősítve Kozma professzor kívülállóságát.

Az életmű igazi értéke az a Kozma Ferenc körül kialakult „iskola”, amely a generációs pályatársakból és fiatalabbakból, közgazdászokból és sok más terület szakembereiből formálódott. Persze, idézőjelbe kell tenni: korántsem intézményesült iskoláról van szó. Nem fogják ezeknek az embereknek a körét sem Budapestről, sem

valamely intézményről elnevezni – jószerével nem is nagyon ismerik egymást. Egyetlen dologban közösek: *a megtermékenyítő szellemi párbeszédék élményében, ezek gyakorlattá formálásában és továbbadásában.*

Az életmű teljességét tekintve feltűnik végül az is, ahogy a gyakorlati problémák és számszerű elemzések tanulságai a könyvekben *időről időre sűrűsödnek, és elméleti-módszertani elemzésekben kristályosodnak ki.* Az első ilyenfajta összegzés már A „Két Európa...” című könyvben megtalálható a világgazdaság periodizációjáról, amit azonban már egy évtizednyi kutatás-számolás előzött meg. A külgazdaság felé fordulásban a gyakorlatból származó példák folyamatosan összegződnek, először kis résztémánként, amelyek mind a trilógia egyes fejezeteinek csírái, amint kimutattam. Végül, a szakmai összegzésnek szánt *Külgazdasági stratégia* valóban a kvintesszenciája mindannak, amit Kozma professzor az életében tapasztalt. Az egyre jobban absztrahálódó gyakorlati ismeret itt szinte fénytisztaságú elméletté-módszertanná válik. Ezek az összefüggések persze megállják a helyüket önmagukban is, valójában azonban olyan sűrűségű „zip-fájlok”, amelyek olvasása és tanítása szinte lehetetlen mindazon élettapasztalatok nélkül, amelyek Kozma professzor fejében összeálltak; akárcsak a korszakváltás rendszerlogikájának ismerete nélkül, ami viszont a külgazdasági stratégia elméleti vázának vezérfonalát adja.

Van továbbá néhány pont, amelyek belülről is korlátok közé szorítják a munkásságot. A rendszerváltásban sem a mindenkori kormányzó oldal, sem az ellenzék nem támaszkodott stratégiai összefüggéseire – Kozma Ferenc lényegében kiszorult az érdemi közgazdasági vitákból, bár publikációi, könyvei, nagyobb tanulmányai jeleztek, hogy van mondanivalója. A trilógia megírásához való visszavonulás még inkább elzárta a professzor urat a konkrét gazdaságpolitikai problémáktól és a belső gazdasági-társadalmi helyzet árnyalt feltárási lehetőségétől. Így az aktuális közgazdasági vitákra, a nemzetközi szakmai életben felmerült új jelenségekre a maga éleslátásával és sziporkázó, ám igényes stílusában egyre ritkábban reflektált. Objektíve tehát azért, mert a gazdaságpolitika-formálás közvetlen közeléből kikerült, márpedig a gyakorlati konkrétumok nélküli kávéházi politizálás nem az ő műfaja volt. Szubjektíve pedig azért maradt a stratégiai kérdéseknél, mert a rendszerváltással együtt járó rombolás „elméletére” és gyakorlatára nem volt kíváncsi – nem tartotta tudományos vitára alkalmasnak, sem méltónak. Részben oka ennek talán az is, hogy a közgazdasági szakirodalom fő árama az utóbbi évtizedekben lényegében angol nyelvre szorítkozott, amelyet, bár olvasni tudott Kozma tanár úr, ám szívéhez nem állt közel – nem egyszerűen a nyelv, hanem az angolszász közgazdasági hagyomány uralkodó paradigmája. Vagyis lényegében *elfordult* az új közgazdasági jelenségektől. Nem volt ismeretlen előtte a kor sok új eleme, hiszen még könyvrecenziót is írt a tanulóvállalatokról²⁰, hanem legtöbbször kapcsolatosan az volt a véleménye, hogy egy posztmodern világ pillanatnyi érdekei szerint fogalmazódnak meg: a stratégiai távlatot és a komplexitást hiányolta belőlük – amiben sok tekintetben igaza volt, ám így az ezeken túlmutató, értékesebb gondolatoktól is megfosztotta magát.

20 V.ö. A lányom, meg a menyem. Kollár Zoltán: A Dél Keresztje alatt. Külgazdaság, 1997. 12. 67–70. pp. Kocsis Éva–Szabó Katalin: Technológiai korszakhatáron (Rugalmas technológiák – regionális hálózatok, OMFB, '96). Gazdaság, Vállalkozás, Vezetés, 1997. 3. 38–39. pp.

Nem lehetett az adott gondolati körön belül megoldani a tőke és a transznacionális társaságok kérdését sem. Cikkeinek egy részében úgy jelennek meg ezek a jelenségek, mint a világ súlyos, globális problémáinak lényegi elemei, máshol pedig ezekben a tényezőkben – pontosabban ezeknek olyan szerveződésében, amely túlmutat az individuális érdekeken – a világ sorsának fenntartható irányba való fordítását látja. A kettő ellentmondása végül is nem oldódott meg, és az életmű torzó maradt.

Belső korlátokba ütközik Kozma tanár úr stratégiai módszere is. Sikerült a mérés és mérhetőség csapdáit kikerülnie azzal, hogy nagyságrendeket figyelt csak és szemléltetett a stratégiai távlat esetében. Ám a komplexitás követelménye miatt az értékelés alapjául szolgáló táblák egyre több dimenziósakká váltak, amelyek önmagukban is számtalan szempontot kombináltak²¹. Viszont lényegében kezelhetetlenek még a stratégia számára is: még az egyes szempontok becslése is akkora kutatói, adatfeldolgozó háttérbázist és időt igényel, amely nem áll rendelkezésre, vagy ha rendelkezésre állna, a kutatómunka végére alapvetően megváltozhatnak a viszonyok. Sajnálatos módon nincs ma olyan mértékű, társadalmi méretekben szervezett kutatás, amely ennek a munkának akár csak a vázát is el tudná készíteni. Másrészt az előrelátásban és komplexitásban Kozma professzor túlmegy azokon a természetes emberi és társadalmi korlátokon, amelyeken túl lehetetlen az állandóan változó és összetett folyamatok teljes körű áttekintése. Pontosabban arra a szintre jut, ahol a teljesség megismerése már nem azonos a részrendszereinek teljes áttekintésével, sőt túlmegy azon. Bár a professzor úrnak a keleti gondolkodás iránt fogékony alkata és azon közgazdasági alpműveltsége, amely a marxi világból a rendszerszerűséget sajátította el a dogmái helyett, felismerte az ember belső és külső világának teljes egységét, ezt azonban csak a lételmélet szintjén vitte végig, ismeretelméletileg a keynesizmus „kézivezérlését” próbálta meg térben és komplexitásban kiterjeszteni. Úgy is mondhatnánk, hogy az emberi tényező belső fejlődésére és ennek társadalmi következményeire vonatkozó felismerései, valamint a külső harmónia megteremtésére vonatkozó törekvései nem kerültek végül is összhangba.

Vagyis akár a végtelen absztrahálás felől, akár a belső határai felől közelítjük, az életmű végső tanulsága az, hogy: *nem lehet megismételni, hanem folytatni kell* – azt viszont önmagunkkal és a környezetünkkel szembeni odaadó igényességgel. Kozma tanár úr keleti alkatára vall legfőbb útravalója: *engedjük őt el*. Mindenkinek a saját útját kell végigjárnia, saját tapasztalásain keresztül kell az élet fenntartásának társadalmi-gazdasági titkait megfejtenie. Mind kutatási, mind pedig oktatási szempontból. Egyet lehet csak tenni: Kozma professzor üzeneteit a magunk tapasztalataival ötvözni, hogy a tanácsai, intelmei élők maradjanak – ahogy ő maga is. A kérdés az, hogy milyen irányban és milyen módon lehet folytatni Kozma Ferenc munkáját úgy, hogy egy lényeges eleme maradjon változatlan: a szellemisége?

HOGYAN TOVÁBB?

Kozma Ferenc munkásságának áttekintése nemcsak arra vonatkozóan ad tanulságokat, hogy milyen irányokban érdemes tovább folytatni az örökségét, hanem ab-

21 V.ö. főleg A félperiféria i.m. illetve A magyar gazdaság nemzetközi illeszkedésének stratégiája i.m.

ban a tekintetben is, hogy milyen módon érdemes vagy lehetséges mindezt megtenni.

Az életút egyik legmarkánsabb vonása az, hogy „katekizmus-tételek” helyett a *legszélesebb körű tapasztalatokból* táplálkozik. A makrogazdasági számítások, a személyes szakmai eszmecserék, a gyakorlatban végigkísért komplex termelési programok és az ezek mögött levő, támogató természet- és társadalomtudományi, illetve közgazdaságtani háttér egyenes gerincet és őszinte tekintetet biztosított számára minden időben. Élővé válnak elemzései és példái mentén a köz- és külgazdaságtan elméleti tételei. Lehetővé tették továbbá, hogy elemzjük a sarkossá csiszolt elméleti kategóriák vagy politikai dogmák helyett függvényszerűen, árnyalatokban és fokozatokban mutassa be a valóságot. A *cselekvő gyakorlatban* való megmerítkezés nélkül semmilyen területen nem tölthető meg új tartalommal a Kozma professzor által hátrahagyott szellemiség.

A gazdaság stratégiai szemléletének kidolgozása kapcsán Kozma Ferenc egyre inkább megtapasztalta, hogy ennek a munkának a *módszertana lényegesen eltér* a hagyományos gazdaságelemzéstől: nagyságrendekkel dolgozik, sok esetben számszerűsíthetetlen mutatók alapján hoz ítéletet, „inkább”-árnyalatokkal tesz különbséget. A stratégiai elemzés nem képes kiszámolni a lehetséges és szükséges lépéseket, mert alternatívákban való gondolkodásra és a közöttük való finom mozgásra van beállítva. Az egész kutató-emberi habitustól a szokásostól eltérő ráhangoltságot követel meg. Nem nélkülözheti a speciális *szakismeretet*, a gazdaság választott szegmensének mélyreható ismeretét, de azt már nem a Kunst mint mesterség, hanem a *Kunst mint művészet* szinten kell tudnia gyakorolni. A kettő között a különbség a beleérző-képesség, a tendenciákra és fordulópontokra való ráhangoltság adottsága. „Az a stratégiai műhely szerezte meg a szükséges nemzetgazdasági önismeretet, amelyik ösztönösen megérzi, hogy mi a *realitás*, mi megy túl azon, mi a *mérték*, hol vannak a *tűrőhatárok*, valamilyen változás milyen más változásokat fog megindítani, lefékezni, vakvágányra taszítani, minek mekkora visszahatása várható – és így tovább. Vagyis az önismeret megszerzésének legértékesebb eredménye nem is a hatalmas (és egyébként szükséges és hasznos) információs anyag, hanem *a nemzetgazdaság legbelső lényegének megértése*, az ebből táplálkozó *empátia*, és a stratégiai lehetőségek *intuitív megérzésének képessége*.”²²

Kozma tanár úr örökségét *nem lehet hűvös precizitással folytatni*. Publikációiban nem tart három lépés távolságot témájától, akár érvelésről, akár egy táblázatba gyűjtött adatsor elemzéséről van szó. Azonosul mondanivalójával, annak belső lényege szerint szólal meg. Egyfajta szenvedélyesség sugárzik soraiból, a kutatott téma érzelmi átélése. Kutatóként kíváncsinak lenni, gyakorlati szakemberként alkotni és oktatóként továbbadni csakis úgy lehet, hogy az ember odafordul: nem „róla” kíván információt szerezni, hanem „érte” kíván tenni.

„...a kézirat átolvasása rádöbentett, hogy számos ponton eltértem a tudományos esszé műfajától megkövetelt »hűvös«, tárgyilagos hangvételtől. Ezért megkövetem az olvasót. Hogy tollam így »fogott«, annak magyarázata az, hogy képtelen vagyok elvonatkoztatni attól, hogy az a félperiféria, amelyet górcső alá vettem, nem valami kísérleti patkány vagy majom, hanem a *szülő*

²² Külgazdasági stratégia, 1996. i.m. 258. p.

földem, amelynek felvirágoztatására szántam egész eddigi pályafutásomat. Hogy az átolvasáskor nem faragtam le a szövegbe bekerült keserű, olykor szarkasztikus megjegyzéseket, annak pedig az a magyarázata, hogy életem folyamán meggyőződtem a »simára esztergált« szövegek hatástalan voltáról. Ezért inkább vállalom, hogy bizonyos jelenségeket, összefüggéseket túlexponálok, semmint megnyugtassam olvasóimat, hogy noha vannak még hiányosságok, de alapvetően minden simán fejlődik a paradicsomi állapotok felé.”²³

Kozma Ferenc szenvedélyessége így nem szentimentalizmus, hanem a normatív tudományosság melletti pálcátörés és tenni akarás. *Elkötelezettség* van mögötte, nem pedig színpadiasság. Ő közgazdászként valódi társadalomtudós, külgazdászként az egyes kultúrák érintkezéseinek, kölcsönhatásainak támogatója, világgazdászként az emberi fajért és a Földért felelős ember. Az életmű folytatásának alapja a szilárd meggyőződés és az egészséges lelkiület egy fenntartható, emberséges társadalom jelene-jövője irányába. Ez a *világos jövőkép* az elkötelezettségnek az egyik fele:

„Meggyőződésem, hogy az emberiség életveszélyes bajait csak egy olyan társadalmi konstrukció segítségével tudja megoldani – kezelhetővé tenni – amelyben a gazdasági döntésekben a kooperativitás motívuma játszik főszerepet, ennek következtében a gazdasági folyamatok – nemzetgazdasági, európai és világméretben egyaránt – tervezhetőkké válnak, vagyis a taktikai mozgások becsatornázzhatók egy stratégiába.”²⁴

Az elkötelezettség másik oldala a jövőkép iránti *teljes felelősség*. Kozma Ferenc az elkötelezettség területén megfogalmazott *ars poetica*-ját talán legmarkánsabban a következő sorokban írta meg:

„A nehéz körülmények a gondolkodás, a döntés és a tettek *objektív közegét* ugyan körülhatárolják, de nem szabad, hogy bénítsanak. Magyarországon még nem élt olyan nemzedék, amely megmenekült volna az utókor kemény, legtöbbször lesújtó bírálatától. Mi sem leszünk kivételek. Tapasztalatlanságaink, gyengeségeink éles kritika tárgyát fogják képezni. Azt viszont meg kell előzünk, hogy az utókor a mai nemzedéket úgy ítélje meg, mint amely a kamion reflektorfényétől elvakított, megbabonázott nyúlként viselkedett a XX. század végének viharában, ezzel hátrасoroltatta a nemzetet a népek listájában... A tettekész realizmus minden, csak nem fatalizmus, koncepciótlanság és földhözragadság.”²⁵

Kozma Ferenc munkája összességében tiszteletre méltó – de nem hálás. Tehetősége és körülményei lehetőséget adtak arra, hogy a legfelsőbb szintjein gyakorolja mind a kutatási kérdéseket (Közgazdaság-tudományi Intézet), mind a gazdaságpolitikai, gazdaságfejlesztési gyakorlatot (Minisztertanács NGKT), mind pedig a rendszerező elméleti-oktatási tevékenységet (Közgazdaságtudományi Egyetem). *Ám egyik helyen sem volt abban a pozícióban*, hogy rendszerezett mondanivalója közvetlenül döntéssé és cselekvési programmá transzformálódjék. Háttérelmézéseket végzett, és javaslatokat tett: mindeközben teljes és tiszta rálátása lett a magyar gazdaságra, ugyanakkor teljes mértékben és világosan szembesült avval, hogy a politikai

23 A félperiféria. i.m. 334. p.

24 A Nagy Kísérlet. i.m. 208. p.

25 Egyén, vállalat, állam. i.m. 31–32. pp.

akaratok szélviharaiban eltorzulnak, vagy ellehetetlenülnek elképzelései. Legfontosabb mondanivalóit számtalan publikációban elismételte újra és újra, szívesen, mindig más megközelítésben: egyrészt minden út végül is a latens fejlettséghez és a stratégiai szemlélethez vezetett; másrészt Kozma professzor remélte, hátha valamelyik megközelítés aktualitása kapcsán megértik és cselekvési programmá alakítják figyelmeztetéseit. Mindebből tanulság, hogy elemző és alkotó-gyakorlati munkát csak hosszú távra szóló *kitartással* lehet végezni. Egy beszámolója kapcsán – amelyből újfent az derült ki, hogy javaslatai szép lassan feloldódnak a döntéshozatali mechanizmusban, vagy következtetései reakció nélkül maradnak, majd a rendszer-váltás viharaiban szublimálnak – megkérdeztem, hogy érdemes volt-e ennyi munkát beleölni? Azt a választ kaptam, hogy igen, érdemes volt, mert az a fajta stratégiai szemléletű munka, amit ő is végzett, jelentős részben *palackposta* a jövőnek. Lehet, hogy az aktuális valóságot nem tudja döntő mértékben megváltoztatni, de ha a küzdelemnek a publikációkban megírt és az oktatásban elmondott tapasztalatai csak néhány szakember, tanítvány és jövőbeli olvasó szemléletét átalakítják, továbbá aktuális tevékenységéhez, döntéseihez segítséget nyújtanak, akkor az a küzdelem alapvetően sikeres volt.

A stratégiai életmű ezen a ponton elcsendesedik: sem a kitartás refrénszerű kánonja, sem a jövőnek szánt üzenetek palackpostába zárása nem hangos műfaj. A szenvedélyesség és a csend így összeér, az elhallgatásban hatalmas energiák sűrűsödnek össze. Kozma professzor végső visszavonulása is óriási erővel ruházta fel örökségét. Csak tisztán kell benne látni, észlelni kell erejét, jó irányokba kell terelni, és termővé kell tenni az újabb és újabb aktuális helyzet szerint – az örökség szellemében. Utolsónak publikált, a tőkeáramlások lehetséges életjavító voltáról szóló tanulmányának záró akkordjai így szólnak:

„E sorok írójának van elképzelése egy ilyen stratégiáról, ezúttal azonban nem fejt ki, nehogy a »ráérőszakolás« vádja érhesse. A cél a helyzet elvi és gazdaságpolitikai vonásainak tisztázása és a kérdésfelvetés volt. Örülnék, ha a közgazdász szakmai világ élénk eszmecserét folytatna róla. Kérem, ne vegyék patetikus felkiáltásnak. Csendben, de nagyon komolyan mondom: egy évszázadra kiható tényezőkről, azaz a jövőnkről van szó.”²⁶

*„Okos, aki érti az embereket;
aki önmagát érti: ihletett.
Hatalmas, aki másokat legyőz;
aki önmagát legyőzi: erős.
Aki törekszik: nincs híján akaratnak;
aki megelégszik: gazdag.
Aki nem veszti természetét: hosszú életű;
aki nem veszti emlékezetét: örökéletű.”*

Tao Te King. Az út, 33. vers

26 A nemzetközi tőkeáramlás stratégiai tényezői. i.m. 736. p.